

УДК 323.21(4)

Л. А. Мельник,
к. держ. упр, головний консультант відділу з питань функціонування мистецького фонду
Управління культурно-мистецького фонду, Державне управління справами

DOI: 10.32702/2306-6814.2019.4.119

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ЕФЕКТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Melnuk,
the candidate of sciences in public administration, chief consultant of the department for the management
of the artistic fund of the Department of Cultural and Arts Foundation, State Administration of Affairs

EUROPEAN EXPERIENCE OF EFFECTIVE INTERACTION BETWEEN THE STATE AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS

У статті проаналізовано європейський досвід ефективної взаємодії держави та громадянського суспільства. Встановлено, що розвиток взаємовідносин громадянського суспільства та державних інституцій в Європі протягом своєї історії еволюціонував від протистоянь, ворожості, суперництва до встановлення партнерських відносин з метою вироблення нових механізмів консенсусної взаємодії.

Розглянуто нормативно-правові документи Ради Європи, які підкріплюють стабільність та прозорість громадського сектору, залученість громадськості до розбудови стабільного громадянського суспільства.

Виявлено, що ефективність розвитку громадянського суспільства зумовлюється рівнем фінансової підтримки діяльності його інститутів, зокрема неприбуткових громадських організацій, та стабільним розвитком волонтерського руху.

Аналіз схем фінансування організацій громадянського суспільства в європейських країнах показав високий рівень залучення громадськими організаціями коштів у країнах стабільної демократії. При чому це характерно як для країн з низьким показником частки державного фінансування (Великобританія), так і для тих країн, де фінансова участь держави є найвпливовішою (Німеччина, Данія).

Встановлено, що специфіка європейського типу функціонування громадянського суспільства полягає у визнанні та використанні з боку держави ресурсного потенціалу суспільства у наданні якісних та економічно ефективних соціальних послуг шляхом вироблення інноваційних підходів, поширенні благодійництва та надання адресної і оперативної благодійної допомоги; неполітичним, тобто без мети здобуття політичної влади, представленням та просуванням інтересів різних груп населення; участю громадян в ухваленні рішень і, як результат, забезпечення більшої ефективності цих рішень з огляду на врахування інтересів різних соціальних груп; здійсненням громадського контролю за владою та проведення ефективної боротьби із корупцією.

Розглянуто досвід побудови громадянського суспільства в країнах Вишеградської четвірки (Угорщина, Чехія, Польща та Словаччина) та встановлено, що темп зростання громадських організацій у цих країнах став показником тривалості процесу організаційного і структурного оформлення процесу інституціоналізації громадянського суспільства.

Встановлено проблеми, які повинні вирішувати громадські організації в країнах Європи, зокрема низький рівень загальної обізнаності населення щодо проблем глобального розвитку, їхня неготовність і низький потенціал для виконання актуальних завдань розвитку громадянського суспільства.

The article analyzes the European experience of effective interaction between the state and civil society. It has been established that the development of the relationship between civil society and state institutions in Europe during its history evolved from confrontation, hostility, rivalry to establishing partnerships with a view to developing new mechanisms of consensus interaction.

The normative and legal documents of the Council of Europe which support the stability and transparency of the public sector, public involvement in the development of a stable civil society are under consideration.

It is revealed that the effectiveness of the development of civil society is determined by the level of financial support of the activities of its institutions, in particular, non-profit non-governmental organizations, and the stable development of the volunteer movement.

The analysis of funding schemes for civil society organizations in European countries has shown a high level of involvement of non-governmental organizations in countries in a stable democracy. This is characteristic of both countries with a low share of public financing (Great Britain) and those countries where the financial participation of the state is most influential (Germany, Denmark).

It is established that the specificity of the European type of functioning of civil society is the recognition and utilization by the state of the resource potential of the society in providing high-quality and cost-effective social services through the development of innovative approaches, the dissemination of philanthropy and the provision of targeted and operational charitable assistance; non-political, that is, without the aim of gaining political power, representing and promoting the interests of different groups of the population; the participation of citizens in decision-making and, as a result, ensuring greater effectiveness of these decisions, taking into account the interests of different social groups; the exercise of public control over the authorities and the effective fight against corruption.

The experience of building a civil society in the Visegrad countries (Hungary, Czech Republic, Poland and Slovakia) is considered, and it is established that the growth rate of NGOs in these countries has become an indicator of the length of the organizational and structural process of institutionalization of civil society.

Problems have to be solved by public organizations in European countries, in particular, the low level of general awareness of the population about the problems of global development, their unwillingness and low potential for fulfillment of urgent tasks of civil society development.

Ключові слова: держава, інститути громадянського суспільства, громадськість, неприбуткові громадські організації, волонтерський рух, діалог та співпраця.

Key words: state, civil society institutions, the public, non-profit non-governmental organizations, volunteer movement, dialogue and cooperation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Взаємодія держави з громадянським суспільством на основі партнерства необхідна для розвитку України як правової, демократичної і соціальної держави. Органи влади визнають, що соціальний прогрес, демократичний розвиток, економічне зростання важко реалізувати без активної участі з боку громадськості.

Досвід демократичних держав світу засвідчує, що саме громадська участь дозволяє досягти більшої ефек-

тивності в багатьох сферах суспільного життя — від реалізації соціальної політики до сфери державного управління.

Сьогодні в Україні назріла потреба у виробленні системи заходів і механізмів ефективного партнерства держави та громадянського суспільства, оскільки органи влади, що співробітничать з інститутами громадянського суспільства, підвищують результативність своєї діяльності і підсилюють її правомірність в очах громадян.

З метою підготовки до вступу до Європейського Союзу Україна має бути готовою взяти на себе обов'яз-

ки членства й відповідати необхідним економічним та політичним вимогам, що встановлені Європейською Радою. Стосовно громадянського суспільства ці вимоги передбачають стабільність законів та інституційних структур, що гарантують демократію, верховенство права, забезпечення прав людини, повагу та захист прав національних меншин.

Тому аналіз зарубіжного досвіду взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства є надзвичайно корисним та актуальним для України в умовах сьогодення.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ, В ЯКИХ ЗАПОЧАТКОВАНО РОЗВ'ЯЗАННЯ ДАНОЇ ПРОБЛЕМИ І НА ЯКІ СПИРАЄТЬСЯ АВТОР, ВИДІЛЕННЯ НЕ ВИРІШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ, КОТРИМ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ ОЗНАЧЕНА СТАТТЯ

В Україні наразі досить гостро стоїть проблема вироблення механізмів ефективної взаємодії між державою та інститутами громадянського суспільства. Цю проблематику порушують багато вітчизняних науковців, а саме: А. Бержанір, М. Бойчук, В. Голубь, В. Грабовський, Г. Даудова, П. Гураль, В. Ладиченко, Н. Липовська, А. Матійчук, Н. Мельник, М. Месюк, Р. Мошинський, В. Надрага, О. Толкачов та інші.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Метою статті є аналіз європейського досвіду ефективної взаємодії держави та громадянського суспільства.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПОВНИМ ОБГРУНТУВАННЯМ ОТРИМАНИХ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Розвиток взаємовідносин громадянського суспільства та державних інституцій в Європі протягом своєї історії еволюціонував від протистоянь, ворожості, суперництва до встановлення партнерських відносин з метою вироблення нових механізмів консенсусної взаємодії. Наявність або відсутність базових засад для розвитку суспільного простору, можливість реалізації потенціалу самоорганізаційних громадянських практик, рівень політичної участі вплинули на процес вироблення та реалізації стратегій розвитку громадянського суспільства різних країн. Якщо в Західній Європі розрив між державою та громадянським суспільством було зупинено виробленням ефективних стратегій їхньої взаємодії, створенням дієвої бази правових документів, удосконаленням і переносом акцентів на підвищення культурної складової, то для країн Східної та Центральної Європи процес побудови громадського сектору відрізнявся "навздогінним" характером створення політико-інституціональних умов, впливом культурного фактору, подоланням наслідків існування тоталітарних та авторитарних режимів [10].

У різних країнах розвиток громадянського суспільства пов'язують із стратегіями, участі громадян, зміцненням організаціями громадянського суспільства або со-

ціальним підприємництвом. Однак ефективність реалізації концепції "розвитку громадянського суспільства" європейських держав зумовлюється, перш за все, наявністю широкої нормативно-правової бази.

Аналіз літературних джерел свідчить, що до 2000 року в країнах Європи діалог з громадянським суспільством розглядався через призму соціальної політики, однак після 2000 року шляхи розвитку співпраці між державою та громадянським суспільством почали широко застосовуватись і в сферах щодо політики розвитку, прав людини, екології, захисту прав споживачів. Було покладено початок співпраці стосовно підвищення прозорості консультацій з громадянським суспільством та ролі лобістів і неурядових організацій у процесі прийняття рішень в європейських інституціях [1].

З метою полегшення контролю з боку громадянського суспільства за діяльністю ЄС додаткові вимоги до європейських інституцій щодо забезпечення відкритості, транспарентності та поширення інформації встановив Лісабонський договір. Прийняття цього документу забезпечило зобов'язання органів ЄС інформувати про свою роботу громадян, здійснювати публічне обговорення з ними усіх питань діяльності Євросоюзу, визнало за громадянами ЄС право на доступ до документації.

Таким чином, підзвітність громадянського суспільства почала забезпечуватись дотриманням учасниками реєстру Спільного кодексу поведінки, а транспарентність — зобов'язанням останніх ідентифікувати себе як зацікавлених осіб. Щорічні звіти Європейського парламенту та Європейської комісії підтверджують ефективність та корисність існування такого формату взаємодії держави та громадян.

Варто відзначити, що стабільність та прозорість громадського сектору, зростаюча залученість громадськості до розбудови стабільного громадянського суспільства підкріплюється рядом нормативно-правових документів Ради Європи, зокрема "Керівні засади розвитку та зміцнення неурядових організацій в Європі", "Рекомендації щодо правового статусу неурядових організацій в Європі", "Кодекс передової практики громадської участі в процесі прийняття рішень" та ін. [5].

Встановлено, що прийняття основоположного документу, пов'язаного з розвитком громадянського суспільства, відбувалось у різних умовах і мало вигляд угод між: 1) урядом та організаціями громадянського суспільства (Велика Британія, Хорватія), 2) парламентом та організаціями громадянського суспільства (Естонія), 3) органами виконавчої, законодавчої влади та інституцій громадянського суспільства (Латвія), 4) односторонніх стратегій, прийнятих урядом (Угорщина, Польща, Данія, Чехія) [4].

Реалізація прийнятих документів щодо встановлення діалогу громадянського суспільства та держави на сучасному етапі забезпечується за допомогою різних технологій: політичні документи довгострокового характеру, які виконують функції планів реалізації (Хорватія, Естонія, Угорщина та Польща) або деталізовані річні плани відповідальних осіб/органів (Чехія, Латвія, Велика Британія); "кодекси" щодо процедур фінансування (Велика Британія, Хорватія, Естонія); урядові програми (Хорватія, Чехія, Данія, Угорщина, Естонія); про-

грами зміцнення потенціалу та програми розвитку спільнот (Велика Британія); "оперативні програми", які фінансуються зі структурних фондів ЄС в якості складових національних планів розвитку країн-членів ЄС (Угорщина, Польща) [4].

Таким чином, створена у відповідності до європейських демократичних стандартів правова база забезпечує прийняття вироблених правил державними інституціями і громадянським суспільством дозволяє уніфікувати вироблення механізмів вирішення можливих конфліктів та подолання протиріч у розробці державних стратегій, сприяє підвищенню рівня свідомості громадян та коригує можливі відступи у дотриманні демократичних цінностей.

Ефективність розвитку громадянського суспільства зумовлюється рівнем фінансової підтримки діяльності його інститутів, зокрема неприбуткових громадських організацій. За допомогою оцінки джерел фінансових ресурсів можна визначити ступінь впливу держави на діяльність громадського сектору, готовності власне громадян сприяти розвитку організаціям громадянського суспільства, здатність громадських організацій до пошуку альтернативних джерел залучення коштів.

Аналіз схем фінансування організацій громадянського суспільства в європейських країнах показав високий рівень залучення громадськими організаціями коштів у країнах стабільної демократії. При чому це характерно як для країн з низьким показником частки державного фінансування (Великобританія), так і для тих країн, де фінансова участь держави є найвпливовішою (Німеччина, Данія). Так, фінансування громадських організацій Великобританії з боку держави складає третину їхнього загального доходу, більша частина фінансування з державних джерел розподіляється між організаціями, що працюють у сфері постачання соціальних послуг.

Побудова фінансової спроможності та стабільності громадянського суспільства країн Центральної та Східної Європи відбувається за допомогою залучення різних технологій, зокрема, грантових проектів, державної допомоги, заключення контрактів тощо [8].

Так, громадські організації Чеської Республіки фінансуються з Державного бюджету та всіх місцевих бюджетів із запровадженням практики фінансування зі спеціальних фондів ЄС. Якщо в інших державах така допомога використовувалася для розширення можливостей органів місцевого самоврядування, то в Чехії частину цих коштів спрямували на підтримку розвитку громадських організацій. Позитивним кроком стала можливість профільних міністерств укладати довгострокові угоди з некомерційними організаціями [10].

Значним джерелом доходу для сектора громадянського суспільства Словаччини залишаються приватні пожертвування, хоча держава перераховує 2% від податку на прибуток на потреби громадським організаціям.

Сучасною тенденцією у відносинах державних органів та інститутів громадянського суспільства є трансформація системи грантів у систему контрактів, яка посилює скорочення фінансової залежності громадянського суспільства від державної влади. Наприклад,

в Естонії держава підписує контракт з місцевими спільнотами, надаючи їм пріоритетну бюджетну підтримку, зокрема, для реалізації великих інфраструктурних проектів.

Характеризуючи стан розвитку громадянського суспільства в Європі, необхідно звернути увагу на те, що процес зміцнення демократичності інституційного клімату зберігається майже у всіх державах-членах ЄС з Центральної і Південно-Східної Європи. Так, громадяни більше 15 країн, зокрема Швеції (95%), Данії (92%), Нідерландів (81%) вважають, що їхній голос має значення на національному рівні і можуть здійснювати вплив на владу [10]. В цих країнах продовжується процес підвищення рівня обізнаності суспільства та розвитку його потенціалу, формування правового середовища для ефективної участі громадянського суспільства, пошук та вироблення нових форм взаємодії державних структур та інститутів громадянського, зокрема, через інституціоналізацію консультацій, діалог та співпрацю між громадянським суспільством і владою, формування культури участі через підвищення інформованості громадян та нарощування потенціалу громадянського суспільства.

Для держав з розвинутою демократією залишається характерним розуміння громадянського суспільства як рівноправного партнера у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних і політико-правових завдань. Специфіка європейського типу функціонування громадянського суспільства полягає у визнанні та використанні з боку держави ресурсного потенціалу суспільства у наданні якісних та економічно ефективних соціальних послуг шляхом вироблення інноваційних підходів, поширенні благодійництва та надання адресної і оперативної благодійної допомоги; неполітичним, тобто без мети здобуття політичної влади, представленням та просуванням інтересів різних груп населення; участю громадян в ухваленні рішень і, як результат, забезпечення більшої ефективності цих рішень з огляду на врахування інтересів різних соціальних груп; здійсненням громадського контролю за владою та проведення ефективної боротьби із корупцією [2].

Водночас проблеми функціонування сучасного громадянського суспільства в Європі пов'язані також із скороченням громадянського простору, зокрема, звуженням простору для активної громадської участі. Ця тенденція характерна не тільки для країн, які боролися проти репресивних або авторитарних урядів, але й для демократичних з давно існуючими традиціями в підтримку свободи слова. Серед причин цього явища виділяють відсутність зацікавленості країн у реалізації громадянської активності. Уряди цих держав, запобігаючи змінам, стримують і не стимулюють участь громадян у державному житті.

На основі аналізу літературних джерел встановлено, що хоча сектор громадянського суспільства і демонструє зростаючу силу і зрілість у багатьох країнах Європи, все ж продовжує зберігати нестійкість та нестабільність. Так, певні поліпшення у 2015 р. вдалось здобути Болгарії, громадянське суспільство якої демонструє позитивну динаміку у посиленні інституціоналізації участі громадян у політичному процесі; Чехії, новий уряд якої, незважаючи на протиріччя в правлячій коаліції, зміг

відновити стабільність. У Словаччині поряд із негативними оцінками щодо концентрації власності на ЗМІ спостерігаємо позитивні зміни у судовій системі, що свідчить про можливості підвищення прозорості цієї системи в майбутні роки. Стабільність організаційного потенціалу та позитивну динаміку взаємовідносин громадського сектору та влади демонструє Хорватія. Сприятливе правове середовище та розгалужена інфраструктура сприяють поліпшенню партнерських відносин держава-громадянське суспільство в Чехії та Естонії.

Водночас поряд із результатами ряду країн, що демонструють зростання ролі і впливу громадських організацій, розширення можливостей для реалізації громадянських свобод, збільшення громадянської активності, підвищення прозорості та транспарентності політичного процесу тощо, залишається ряд проблемних питань, невирішення яких гальмує ефективність реалізації самоорганізаційного потенціалу громадського сектору.

Так, звертаючись до досвіду побудови громадянського суспільства в країнах Вишеградської четвірки (Угорщина, Чехія, Польща та Словаччина), необхідно зазначити зростання громадянської ініціативи в перше десятиліття після набуття країнами статусу незалежності. Так, Словаччина та Чехія, які почали практично з відсутності громадських організацій, у 2000 р. збільшили їхню кількість до 17 тисяч та 52 тисяч відповідно. Позитивну динаміку розвитку громадянського суспільства продемонструвала й Угорщина. Найменшими досягненнями у зростанні організаційного потенціалу громадського суспільства країн ЄС характеризувався розвиток польських громадських організацій [10]. Такий темп зростання громадських організацій у цих країнах став показником тривалості процесу організаційного і структурного оформлення процесу інституціоналізації громадянського суспільства.

Однак з 2000-х рр. громадські організації Вишеградської четвірки почали втрачати довіру до громадян, що пов'язувалось з низьким рівнем інформованості громадян про сучасні процеси у суспільстві, громадською пасивністю; низьким рівнем соціального капіталу; незадовільним фінансовим станом; труднощами діалогу неурядових структур та представників державних структур; низьким рівнем організаційної культури; проблемами організаційного будівництва сучасної членської бази, недостатньо чіткими і справедливими правилами доступу до державних коштів громадських організацій тощо [10].

Слід звернути увагу на те, що показником наявності потужного самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства є органічно стабільний розвиток волонтерського руху. Так, у Нідерландах у 2004 році 38% дорослого населення було задіяно у волонтерському русі. А до 2014 року кількість волонтерів зросла до 44%, що пояснюється, зокрема, і значною фінансовою підтримкою з боку держави. 90% респондентів Німеччини беруть участь у волонтерській роботі неприбуткових організацій не менш ніж 1 раз на місяць, при цьому 35% німців задіяні у волонтерській роботі один раз на тиждень [11]. Серед найбільш активних волонтерів можна визначити також громадян Данії (43%), Фінляндії (39%), Люксембургу (35%), Словенії (34%). Серед країн нижче середнього показника залишають-

ся Мальта (16%), Іспанія (15%), Греція (14%), Румунія (14%), Болгарія (12%), Португалії (12%) і останнє місце займає Польща (9%) [10].

Поштовх у розвитку громадянського суспільства та підвищення можливості впливати на процес формування політики громадяни європейських країн отримали з широким застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій, а саме з розширенням доступу до Інтернету, розвитком соціальних мереж, створенням нових технологій та підтримкою з боку фондів ЄС та США.

Ефективною технологією для покращення громадянської участі та соціального капіталу є використання онлайн-платформ для залучення населення до прийняття рішень.

Загалом, у країнах ЄС поступово відмовляються від формату засідань консультативно-дорадчих органів на користь онлайн-консультацій з громадськістю.

Традиційні практики встановлення діалогу громадськості та державних структур передбачають проведення громадського обговорення. Зокрема Кодекс практики консультацій Великобританії закріплює таку обов'язковість, наголошуючи, що просте оприлюднення урядом інформації чи переговори із зацікавленими сторонами виключно для збору фактичних даних з певної тематики не можуть вважатися реальними консультаціями з громадськістю. У Німеччині загальновідомою є практика збільшення шансів проходження законопроекту у парламенті через відображення результатів громадського обговорення у пояснювальній записці до нього.

Таким чином, країнам Західної Європи вдалося створити дієздатну структуру для підтримки розвитку громадянського суспільства і стабільного діалогу між державою і громадянським суспільством. Процес розробки ефективних практик взаємодії між ними триває, поліпшення умов для більш ефективної співпраці, розробка і впровадження нових фінансових інструментів.

ВИСНОВКИ З ПРОВЕДЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ЦЬОМУ НАПРЯМІ

На основі проведеного дослідження європейського досвіду ефективної взаємодії держави та громадянського суспільства встановлено, що у всіх країнах Центральної та Східної Європи є загальне розуміння і визнання того, що громадянське суспільство є одним з найважливіших актором у розвитку співпраці з урядом. Серед проблем, які повинні вирішувати громадські організації в цих країнах, залишається низький рівень загальної обізнаності населення щодо проблем глобального розвитку, їхня неготовність і низький потенціал для виконання актуальних завдань розвитку громадянського суспільства.

У західноєвропейських країнах громадянське суспільство було сформовано в результаті тривалого і постійного розвитку та знаходиться сьогодні в стані модернізації. В країнах Європи структури громадянського суспільства вбудовані в систему існуючих соціальних інститутів, багато років будучи їх невід'ємною частиною, відповідно, відсутня необхідність жорсткої соціальної регуляції їх функціонування. В сучасній Україні держа-

ва прагне максимально контролювати діяльність структур громадянського суспільства, оскільки існуюча еліта не має уявлення про механізми органічної взаємодії держави і некомерційних організацій у вирішенні актуальних для соціуму проблем. Існуюча недовіра більшої частини соціуму, а також представників громадянського суспільства по відношенню до держави пояснюється відсутністю механізмів реального впливу населення на соціальну та економічну політику, яку проводить уряд країни.

Тому одним із основних напрямів покращення взаємодії держави та громадянського суспільства має стати повернення довіри громадян до держави.

Література:

1. Бержанір А.Л. Світовий досвід забезпечення взаємодії влади та бізнесу в економічних системах / А.Л. Бержанір // Вісник Донецького національного університету // Донецький національний університет. — Вінниця, 2015. — № 1. — С. 32—35.
2. Гураль П.Ф. Громадянське суспільство і держава в Україні: взаємодія і розвиток / П.Ф. Гураль // Часопис Київського університету права. — 2013. — № 3. — С. 13—16.
3. Голуб В.Л. Державне визнання волонтерської діяльності як чинник розвитку взаємовідносин держави та суспільства / В.Л. Голуб // Теорія та практика державного управління. — 2014. — Вип. 4 (47). — С. 110—118.
4. Державна політика розвитку громадянського суспільства: моніторинг ефективності. Європейський досвід. — К.: ПРООН, 2011. — 97 с.
5. Досвід взаємодії державних органів країн світу з інститутами громадського суспільства, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики, протидії корупції, забезпечення електронного урядування [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ogp.gov.ua/sites/default/files/library/Dosvid_OGP-MFA.pdf
6. Кравченко Н.Б. Особливості формування громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / Н.Б. Кравченко. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/26_SSN_2008/Istoria/34842.doc.htm
7. Ладиченко В. Проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства / В. Ладиченко // Публічне право. — 2016. — № 4 (24). — С. 18—25.
8. Майсара Алкум. Міжнародний досвід організації конструктивного діалогу між організаціями громадянського суспільства та державними органами / Алкум Майсара // Інвестиції: практика та досвід. — 2018. — № 11. — С. 134—137.
9. Матійчик А.В. Волонтерська діяльність як детермінанта розвитку громадянського суспільства / А.В. Матійчик // Науково—теоретичний і громадсько-політичний альманах "Грані". — 2016. — Вип. 8 (136). — С. 100—107.
10. Матійчук А.В. Самоорганізація громадянського суспільства як чинник демократичної модернізації політичної системи України / А.В. Матійчук, дис. ... к. політ. н. — 23.00.02 — політичні інститути та процеси, Івано-Франківськ, 2016, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. — 262 с.

11. Schorpp R. Greece & Germany: What Role for Civil Society? [Електронний ресурс] / Rita Schorpp, Anja Daniszewski, Lisa Altenpohl, Johannes Greubel, Michael Quaas // Workshop III of the Greek-German Youth Congress; Political foundation "The Konrad-Adenauer-Stiftung". — 2016. — 21.01. — Режим доступу: <http://www.kas.de/wf/en/33.35961/>

References:

1. Berzhanir, A.L. (2015), "World experience in ensuring the interaction of power and business in economic systems", *Visnyk Donets'koho natsional'noho universytetu*, vol. 1, pp. 32—35.
 2. Hural', P.F. (2013), "Civil society and the State in Ukraine: interaction and development", *Chasopys Kyivs'koho universytetu prava*, vol. 3, pp. 13—16.
 3. Holub, V.L. (2014), "State recognition of volunteering as a factor in the development of relations between the state and society", *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, vol. 4 (47), pp. 110—118.
 4. Derzhavna polityka rozvytku hromadians'koho suspil'stva: monitorynh efektyvnosti. Yevropejs'kyj dosvid [The state policy of civil society development: monitoring effectiveness. European experience], (2011), PROON, Kyiv, Ukraine.
 5. "Experience of interaction of state bodies of the countries of the world with civil society institutions, involvement of the public in the formation and implementation of state policy, the fight against corruption, ensuring e-governance", available at: http://ogp.gov.ua/sites/default/files/library/Dosvid_OGP-MFA.pdf (Accessed 8 February 2019).
 6. Kravchenko, N.B. (2008), "Features of the formation of civil society in Ukraine", available at: http://www.rusnauka.com/26_SSN_2008/Istoria/34842.doc.htm (Accessed 8 February 2019).
 7. Ladychenko, V. (2016), "Problems of interaction between the state and civil society", *Publichne pravo*, vol. № 4(24), pp. 18-25.
 8. Majsara, Alkum (2018), "International experience in organizing constructive dialogue between civil society organizations and government bodies", *Investytsii: praktyka ta dosvid*, vol. 11, pp. 134—137.
 9. Matijchuk, A.V. (2016), "Volunteer work as a determinant of civil society development", *Naukovotoretychnyj i hromads'ko-politychnyj al'manakh "Hrani"*, vol. 8 (136), pp. 100—107.
 10. Matijchuk, A.V. (2016), "Self-organization of civil society as a factor of democratic modernization of the political system of Ukraine", *Abstract of Ph.D. dissertation, Political institutions and processes*, Vasyl Stefanyk National University of Prykarpattya, Ivano-Frankivsk, Ukraine.
 11. Schorpp, R. Daniszewski, A. Altenpohl, L. Greubel, J. and Quaas, M. (2016), "Greece & Germany: What Role for Civil Society?", *Workshop III of the Greek-German Youth Congress; Political foundation "The Konrad-Adenauer-Stiftung"*. 21.01, available at: <http://www.kas.de/wf/en/33.35961/> (Accessed 8 February 2019).
- Стаття надійшла до редакції 11.02.2019 р.*